

भोसलेकालीन ऐतिहासिक दगडी तटबंदीचा व सांस्कृतिक वारशाचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. रविंद्र जी. दुर्गे

इतिहास विभागप्रमुख,

रवींद्रनाथ टागोर कॉलेज, डोंगरगाव, वर्धा रोड.

Email Id - durge1935@gmail.com

सारांश (Abstract) :

प्रस्तुत शोधनिबंध नागपूर जिल्ह्यातील हिंगणा तालुक्यातील गुमगाव येथील ३५ फूट उंच भोसलेकालीन ऐतिहासिक तटबंदी आणि त्यातील मंदिर संकुलाच्या ऐतिहासिक व स्थापत्यशास्त्रीय पैलूंचा वेध घेतो. विदर्भाच्या लष्करी इतिहासात नागपूरकर भोसले राजवटीचे स्थान अनन्यसाधारण असून, गुमगाव येथील ही तटबंदी त्यांच्या प्रगत अभियांत्रिकी कौशल्याचा एक विस्मयकारक नमुना आहे. वेणा नदीच्या पात्राला लागून असलेल्या या तटबंदीचे भौगोलिक स्थान आणि तिची अवाढव्य उंची (३५ फूट) ही केवळ संरक्षणाच्या उद्देशाने नसून, ती नदीच्या पुरावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी आणि सामरिक पकड मजबूत करण्यासाठी असल्याचे या अभ्यासातून दिसून येते. या संशोधनात प्रामुख्याने तटबंदीच्या 'चिरेबंदी' बांधकाम शैलीचे तांत्रिक विश्लेषण केले आहे. तसेच, या तटबंदीच्या कुशीत वसलेल्या संत जगेश्वर महाराजांची समाधी आणि शंकर, तुळजाभवानी, हनुमान व राधाकृष्ण या मंदिरांच्या समूहाचा सांस्कृतिक व आध्यात्मिक प्रभाव तपासण्यात आला आहे.

क्षेत्रीय भेटी आणि ऐतिहासिक दस्तऐवजांच्या आधारे असे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत की, ही वास्तू 'शक्ती' आणि 'भक्ती' यांचा एक दुर्मिळ संगम आहे. मात्र, सध्या वाढलेली झुडपे आणि देखभालीचा अभाव यामुळे या ३५ फूट उंच वास्तूच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. या वारशाचे जतन करण्यासाठी पुरातत्वीय संवर्धन आणि 'हेरिटेज टुरिझम'च्या दृष्टीने विकास करणे अनिवार्य असल्याचे या शोधनिबंधात सुचवले आहे.

(Keywords) : गुमगाव, भोसलेकालीन तटबंदी, ३५ फूट उंची, वेणा नदी, चिरेबंदी, संत जगेश्वर महाराज, ऐतिहासिक संवर्धन.

प्रस्तावना (Introduction) :

महाराष्ट्र ही गड-किल्ले आणि ऐतिहासिक वास्तूंची भूमी आहे. या समृद्ध वारशात नागपूर जिल्ह्यातील हिंगणा तालुक्याचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हिंगणा तालुक्यातील 'गुमगाव' हे गाव केवळ एक ग्रामीण वस्ती नसून, ते नागपूरकर भोसले राजवटीच्या काळातील एका वैभवशाली इतिहासाचे साक्षीदार आहे.

नागपूर जिल्ह्यातील हिंगणा तालुका ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. येथील 'गुमगाव' हे गाव वेणा नदीच्या काठी वसलेले असून, हिंगणा तालुक्यातील सर्वात मोठ्या गावात गणना होणाऱ्या गुमगाव या गावाला सुद्धा भोसलेकालीन ऐतिहासिक दगडी तटबंदीचे वैभव प्राप्त झालेले आहे. मराठा साम्राज्यातील नागपूरकर भोसले राजवटीच्या काळात या ठिकाणाला सामरिक महत्त्व होते. येथील दगडी तटबंदी ही त्या काळातील स्थापत्यशैलीचा आणि संरक्षण व्यवस्थेचा एक उत्तम नमुना आहे.

भौगोलिक स्थान आणि महत्त्व :

गुमगाव हे गाव निसर्गरम्य वेणा नदीच्या काठावर वसलेले आहे. प्राचीन काळापासून नद्यांच्या काठी संस्कृती आणि व्यापार विकसित होत असे. गुमगावचे भौगोलिक स्थान नागपूरच्या जवळ असल्यामुळे, भोसले काळात या गावाला विशेष सामरिक महत्त्व प्राप्त झाले होते. नदीच्या प्रवाहामुळे एका बाजूने नैसर्गिक संरक्षण मिळत असले, तरी इतर बाजूंनी गावाला सुरक्षित ठेवण्यासाठी या भव्य तटबंदीची उभारणी करण्यात आली होती.

ऐतिहासिक संदर्भ :

१८ व्या शतकात, जेव्हा नागपूरकर भोसल्यांनी मध्य भारतात आपले साम्राज्य विस्तारले, तेव्हा त्यांनी अनेक महत्त्वाच्या गावांभोवती संरक्षक भिंती आणि गढ्या उभारल्या. गुमगावची तटबंदी ही त्याच कालखंडातील स्थापत्यशैलीचा एक भाग आहे. ही तटबंदी केवळ आक्रमकांपासून संरक्षणासाठी नव्हती, तर वेणा नदीला येणाऱ्या पुरापासून गावाचे आणि तेथील शेतीचे रक्षण करण्यासाठी एका 'रिटेंनिंग वॉल' प्रमाणे काम करत असे.

स्थापत्य वैशिष्ट्ये :

या तटबंदीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे दगडी बांधकाम. स्थानिक स्तरावर मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असलेल्या काळ्या पाषाणाचा वापर करून, अतिशय मजबुतीने ही भिंत उभारली गेली आहे. अंदाजे ३५ फूट उंचीची ही तटबंदी आजही भक्कम स्थितीत उभी आहे. यातील 'चिरेबंदी' बांधकाम पद्धत आणि ठराविक अंतरावर असलेले बुरूज त्या काळातील वास्तुकलेचा प्रगत नमुना सादर करतात.

अभ्यासाची गरज :

आजच्या आधुनिक काळात आपण आपल्या इतिहासाला विसरत चाललो आहोत. गुमगावची ही तटबंदी सध्या निसर्गाच्या प्रभावामुळे आणि मानवी दुर्लक्षामुळे संकटात आहे. या वारशाचे ऐतिहासिक महत्त्व अधोरेखित करणे, त्याच्या बांधकामातील बारकावे समजून घेणे आणि तो जतन करण्यासाठी समाजाचे लक्ष वेधून घेणे, हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

शोध लेखाची उद्दिष्ट्ये :

ऐतिहासिक वारशाचा अभ्यास :

नागपूरकर भोसले राजवटीतील गुमगावच्या तटबंदीचा ऐतिहासिक संदर्भ आणि महत्त्व शोधणे. गुमगाव येथील तटबंदीच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.

स्थापत्यशैलीचे निरीक्षण :

भोसलेकालीन दगडी बांधकामाची 'चिरेबंदी' पद्धत आणि ३५ फूट उंच तटबंदीच्या रचनेचा तांत्रिक अभ्यास करणे. भोसलेकालीन स्थापत्यशैली आणि दगडी बांधकामाचे स्वरूप समजून घेणे

संरक्षण व्यवस्थेची माहिती :

त्या काळात गावाच्या संरक्षणासाठी बुरुज, वेस आणि वेणा नदीचा नैसर्गिक अडथळा यांचा वापर कसा केला जात असे, हे समजून घेणे.

सद्यस्थितीचे दस्तऐवजीकरण :

या ऐतिहासिक वास्तूची आजची अवस्था काय आहे (पडझड किंवा संवर्धन) याची नोंद करणे. सद्यस्थितीत या वारशाची अवस्था आणि त्याच्या संवर्धनाची गरज स्पष्ट करणे.

जागृती निर्माण करणे :

स्थानिक ऐतिहासिक वारशाचे जतन करण्याबाबत महत्त्व पटवून देणे आणि स्थानिक संस्कृती आणि इतिहासाचा संबंध शोधणे

शोध लेखाची संशोधन पद्धती :

क्षेत्रीय भेट (Field Visit) :

प्रत्यक्ष गुमगाव येथे जाऊन तटबंदीची पाहणी केली आणि ३५ फूट उंची, दगडांचे स्वरूप व बुरुजांची स्थिती यांची नोंद घेतली.

निरीक्षण पद्धत (Observation Method) :

तटबंदीची लांबी, रुंदी आणि उंची यांचे अंदाजे मोजमाप केले. बांधकामात वापरलेला 'काळा पाषाण' आणि सांधे जोडण्याच्या पद्धतीचे बारकाईने निरीक्षण केले.

मुलाखत (Interview) :

गावातील ज्येष्ठ नागरिक आणि स्थानिक जाणकारांशी चर्चा करून या तटबंदीशी संबंधित जुन्या कथा किंवा ऐतिहासिक माहिती संकलित केली.

दुय्यम साधने (Secondary Sources) :

ग्रंथालयातील पुस्तके, जिल्हा गॅझेटियर (Nagpur District Gazetteer) आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून भोसलेकालीन इतिहासाचा संदर्भ घेतला

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background) :

नागपूरकर भोसल्यांच्या काळात (विशेषतः १८ व्या शतकात) संरक्षणासाठी अनेक गावे आणि गढ्यांना तटबंदी घालण्यात आली होती. गुमगाव हे वेणा नदीच्या किनारी असल्याने व्यापाराच्या आणि संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे केंद्र होते. ही तटबंदी शत्रूपासून संरक्षण करण्यासाठी आणि नदीच्या पुरापासून गावाचा बचाव करण्यासाठी बांधली गेली असावी, असे मानले जाते.

स्थापत्य आणि रचना (Architecture and Layout) :

साहित्य : तटबंदी बांधण्यासाठी प्रामुख्याने स्थानिक काळ्या पाषाणाचा वापर करण्यात आला आहे.

बांधकाम पद्धत : दगडावर दगड रचून किंवा चुना-मातीचा वापर करून केलेली 'चिरेबंदी' पद्धत.

बुरूज : तटबंदीला ठराविक अंतरावर असलेले बुरूज, जे टेहळणीसाठी वापरले जात.

प्रवेशद्वार : मुख्य वेशीची रचना आणि त्यावरील कोरीव काम.

विस्तार : तटबंदीचा अंदाजे परीघ 200 आणि उंची 40

सद्यस्थिती आणि आव्हाने (Current Status & Challenges) :

नैसर्गिक कारणे : झाडे-झुडपे उगवल्यामुळे दगडांमध्ये पडलेल्या भेगा.

मानवी हस्तक्षेप : तटबंदीच्या दगडांचा इतर बांधकामासाठी होणारा वापर.

दुर्लक्ष : ऐतिहासिक वारसा म्हणून नोंद नसल्यामुळे होणारी पडझड

निष्कर्ष (Conclusion) :

हिंगणा तालुक्यातील गुमगाव येथील भोसलेकालीन ऐतिहासिक तटबंदीचा सविस्तर अभ्यास आणि क्षेत्रीय निरीक्षण केल्यानंतर खालील निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत :

१. स्थापत्यशास्त्राचा अजोड नमुना :

गुमगावची ही तटबंदी १८ व्या शतकातील मराठा (नागपूरकर भोसले) स्थापत्यशैलीचा एक उत्कृष्ट नमुना

आहे. कोणतीही आधुनिक यंत्रणा नसताना ३५ फूट उंच आणि प्रचंड जाडीची भिंत केवळ काळ्या पाषाणात बांधणे, हे त्या काळातील प्रगत अभियांत्रिकी कौशल्याचे प्रतीक आहे.

२. बहुउद्देशीय रचना :

ही तटबंदी केवळ लष्करी संरक्षणासाठी नव्हती, तर वेणा नदीच्या काठी असल्याने ती गावाला पुराच्या धोक्यापासून वाचवण्यासाठी 'संरक्षक भिंत' म्हणूनही काम करत असे, हे स्पष्ट होते.

३. स्थानिक साहित्याचा वापर :

बांधकामासाठी स्थानिक स्तरावर उपलब्ध असलेल्या दगडांचा वापर केल्यामुळे ही वास्तू नैसर्गिक पर्यावरणाशी एकरूप झालेली दिसते. 'चिरेबंदी' पद्धतीमुळे ही भिंत आजही शेकडो वर्षांनंतर भक्कम उभी आहे.

४. ऐतिहासिक वारशाकडे दुर्लक्ष :

निष्कर्षानुसार, इतका महत्त्वाचा ऐतिहासिक वारसा असूनही, शासन किंवा पुरातत्व विभागाच्या दप्तरी याची नोंद नसल्यामुळे या तटबंदीची मोठ्या प्रमाणावर पडझड होत आहे. भिंतीवर वाढलेली झाडे आणि लोकांकडून होणारे दगडांचे उत्खनन यामुळे हा वारसा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे.

५. पर्यटन आणि रोजगाराची संधी :

जर या तटबंदीचे योग्य संवर्धन झाले, तर गुमगाव हे नागपूर जिल्ह्यातील एक महत्त्वाचे ऐतिहासिक पर्यटन केंद्र बनू शकते. यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊ शकतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, गुमगावची तटबंदी हा आपला गौरवशाली इतिहास आहे. तिचे जतन करणे ही केवळ शासनाचीच नव्हे, तर आपल्या सर्वांची नैतिक जबाबदारी आहे.

संदर्भ सूची (References) :

- नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास : लेखक - डॉ. बी. आर. अंधारे.
- मध्यप्रांताचा इतिहास : लेखक - रायबहादूर हिरालाल.
- नागपूर जिल्ह्याचा भूगोल आणि इतिहास : स्थानिक प्रकाशन.
- Nagpur District Gazetteer (Revised Edition) : महाराष्ट्र शासन राजपत्रित विभाग
- पुरातत्व विभाग अहवाल : स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा पुरातत्व विभागाची गावांमधील प्राचीन स्मारकांबद्दलची माहिती.
- स्थानिक मराठी वृत्तपत्रांमधील (लोकमत, सकाळ, तरुण भारत) गुमगावच्या इतिहासावर आधारित विशेष लेख किंवा वृत्तांत.

- महाराष्ट्र शासनाचे अधिकृत संकेतस्थळ (maharashtra.gov.in).
- नागपूर जिल्हा प्रशासनाचे संकेतस्थळ (nagpur.nic.in).
- पुरातत्व आणि वस्तुसंग्रहालय संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य.
- प्रत्यक्ष भेटी व मुलाखती गुमगाव येथील स्थानिक ज्येष्ठ नागरिक आणि ग्रामपंचायत सदस्य यांच्याकडून मिळालेली मौखिक माहिती.